

Urbane legende u antropologiji folklora

1. Urbane legende

Proučavanje urbanih legendi se na samom početku suočava sa dva problema prisutna u svakoj klasičnoj potrazi za tumačenjem nekog kulturnog fenomena. Radi se o predmetnom određenju i o izboru i/ili konstruisanju analitičkog aparata kojim se pristupa predmetu koji je prethodno određen. Veliki broj radova pa čak i čitave polemike su vodjene oko toga koja književno-formalna odrednica najbolje karakteriše "novi" fenomen. Ipak, interpretacije urbanih legendi, a i mnogih drugih pojava pokazuju da nije neophodno, a ni svrsishodno, upuštati se u epistemološke rasprave o postojanju ili nepostojanju predmeta istraživanja, nametnute od strane interpretativno impotentnih. Takođe, teorijsko-literarna edukacija velikog broja folklorista nametnula je kao prethodno i nezaobilazno pitanje određenje i definiciju žanra. Takav žanrovski pristup, prisutan u raspravama o urbanim legendama, predstavlja trošenje intelektualne energije u pravcu u kome su rezultati ili sasvim arbitrarni ili se od njih ima sasvim skromna korist u analitičkom pristupu samom fenomenu. Osim toga, žanrovsko-formalističke definicije urbanih legendi ulaze u, folkloristima slabije poznatu, socijalno-psihološku materiju granične zone urbane legende i glasine.¹

¹ Doktorska disertacija Dejvida Olporta Birda o odnosu glasina i folklora rađena je prvenstveno sa stanovišta socijalne psihologije, bez obzira što je odbranjena na najpoznatijem odseku za folkloristiku u Americi univerziteta Indijana u Blumingtonu. Vidi D. Olport Bird, *Rumor as Folklore: An Interpretation and Inventory*, 1977. Integralni tekst doktorata dostupan je u elektronskoj bazi podataka ProQuest In-

Umesto rasprava o graničnim zonama urbanih legendi prema glasinama ili prema sadržajima popularne kulture, ili prema tradicionalnim legendama, umesto besplodnih diskusija o samom nazivu fenomena i ubeđivanju da je, na primer, termin "savremene legende" adekvatniji od pojma "urbana legenda", uputnije je utvrđivati značenje i funkcije proučavanih teksto-va, bez obzira da li je istraživač do njih došao lično slučajnim ili usmerenim saznanjem, "terenskim radom", čitajući novine ili pretražujući Internet. Uočena nezavisnost samog teksta od njegovog izvođenja čini izlišnim interpretaciju koja se zasniva na teoriji performansa i pokazuje da je takav pristup rezultat bespuća američke terensko-deskriptivne folkloristike koja je, iscrpši istorijsko-geografsku kontekstualizaciju i nemajući adekvatna interpretativna sredstva, našla utočište u objašnjavanju folklornog čina. Taj pokušaj marginalizacije samog teksta za račun postavljanja čina u centar pažnje rezultirao je "originalnim" radovima koji liče na opisivanje izgleda novina i rasporeda rubrika u njima, bez ulaženja u sadržaj samih tekstova zbog čega takvom posmatraču ostaju nepoznati i kvalitet i orijentacija pregledanih novina.

Mogućnost istraživanja značenja narativa van narativne situacije ne znači da se narativ dekontekstualizuje. Ovaj stav, primenjen na urbane legende, znači da narativna situacija, eventualno, ukazuje na osnovni socijalni kontekst u kome se mogu tražiti kodovi koji dekodiraju značenja legende. Detaljisanje same narativne situacije priliči nekome koga interesuje dramaturgija i pisanje najraznovrsnijih scenarija, ali ne omogućuje interpretaciju ispitivanog teksta. S druge strane, narativna situacija, uključujući aktere i njihov socijalni položaj, in-

formation and Learning (<http://proquest.umi.com/login/user>) u okviru servisa on line doktorskih teza "Interdisciplinary–Dissertations & Theses".

dicira na koju sferu socijalnih odnosa može referirati legenda i gde treba tražiti uže interpretativne kontekste koji tumače samu legendu i vode ka razotkrivanju poruke sadržane u njoj i vrednosnog sistema s kojim se cirkularno konstituiše.

2. Kreacija i recepcija

Prva dva velika teorijsko-istraživačka sistema u antropologiji iz devetnaestog i s početka dvadesetog veka – evolucionizam i difuzionizam, na specifične načine potenciraju kreaciju i recepciju kulturnih fenomena. Bez obzira na to što je jedan od tih idejnih pravaca prevashodno metafizičkog i polazišta i ishodišta, dok se drugi, uz mitomansku panvavilonsku ili panegipatsku sekciju, ispoljava u obimnom poslu sređivanja podataka radi migratornih zaključaka male relevancije ili opšte poznatih mesta istorije kultura, bazični interes za otkriće nastanka nekog fenomena ili za razloge njegove recepcije opstaje tokom više vekova antropologije. U antropologiji folkloru taj interes se pogotovo ispoljava u proučavanju urbanih legendi – fenomena koji, na primer, za razliku od bajki, nastaje i kreće se pred očima istraživača. Urbane legende, pogotovo, u "zlatno doba" pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka, nastajale su velikom brzinom i kako starim, tako i novim, kanalima difuzije premrežavale Ameriku i dobar deo planete. Stoga je pristup folklorista uključivao oba istraživačka pravca – proučavanje nastajanja i širenja urbanih legendi. U skladu sa strategijom proučavanja nastanka urbanih legendi nastajali su i pojedinačni pokušaji izgradnje metodološkog aparata, kojim se nastojalo da utvrdi šta urbane legende saopštavaju i koje poruke u sebi nose. Ti pojedinačni, češće aplicirani nego postulirani, metodički postupci generisani su iz psihoanalize, sociologije i socijalne psihologije, kao i Levi-Strosove strukturalne antropologije i Piježeove razvojne psihologije. Psihoana-

litički uticaji, što direktni, što kroz delo poznatog američkog folkloriste Alana Dandesa, ostavili su trag u proučavanju urbanih legendi.² Socijalna psihologija i sociologija su kroz radove Gerija Alana Fajna usmerile tumačenje urbanih legendi ka socijalnom kontekstu koji Fajn naziva socijalnom strukturom, a sastoji se iz klasne strukture, strukture pripisanih polnih, rasnih, etničkih obeležja i institucionalne strukture.³ Iz socijalno-psihološkog edukativnog procesa stigao je i celovito izrađen metodološki predlog za tumačenje urbanih legendi zasnovan na strukturalnoj analizi i razvojnoj psihologiji. Takav pristup, koji kao veoma važnu komponentu tumačenja urbanih legendi ističe sistem vrednosti sadržan u njima, može se naći u doktorskoj disertaciji Beverli Krejn i jednoj manjoj aplikaciji tog predloga na urbanu legendu o "ubistvu cimerke".⁴ Ovaj

2 M. Carroll, *The Sick Old Lady who is a Man. A Contribution to the Psychoanalytic Study of Urban Legend*, *Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 13. 1988. 133-142; M. Carroll, *Allomotifs and Psychoanalytic Study of Folk Narratives: Another Look at 'Roommate's Death'*, *Folklore*, Vol. 103. No. 2. 1992. 225-234; M. Carroll, *"Boyfriend Death"*, *The Psychoanalytic Study of Society*, Vol. 18: *Essays in Honor of Alan Dundes*, 1993.

3 Vidi D. Antonijević, *Treći pravac u folkloristici; sociološki pristup Gerija Alana Fajna*, *Etnoantropološki problemi*, n.s. god. 1. br. 2. Beograd, 2006. 125-156; D. Antonijević, *Merkantilne legende postindustrijskog društva*, u S. Nedeljković (ur.), *Antropologija savremenosti*, Srpski genealoški centar, knj. 23, Beograd, 2006. 76-91.

4 Doktorska teza Beverli Krejn (Beverly Crane) *"Structure and Value: Theoretical Foundations for a Diachronic Structural Analysis in the Study of a Myth"* odbranjena je 1975. godine i dostupna je u elektronskoj bazi podataka ProQuest navedenoj u napomeni 1. ovog poglavlja. Metodološki sažetak i primena na legendu o "ubistvu cimerke" nalazi se u B. Crane, *The Structure of Value in "Roommates Death": A Methodology for Interpretative Analysis of Folk Legends*, *Journal of Folklore Institute*, Vol. 14. 1977. 133-149.

"interpretativni upad" u folkloristički zabran, logična je posledica bazičnog edukativnog puta većine folklorista koji su, budući školovani na odsecima za književnost ili engleski jezik i književnost, u folkloristiku doneli literarno-kritički i esejistički stil slobodnog i neutemeljenog zaključivanja. Nemogućnost takvog "naukovanja" gurnula ih je u folklorografiju, s jedne strane, i minuciozno traganje za izvorima i "najstarijim pomenima" pojedinačne legende,⁵ s druge strane. Veristički pristup urbanim legendama prisutan je kod folklorista još od Dorsonovog⁶ pokušaja da utvrdi poreklo legende o "smrdljivom automobilu" u istinitom događaju koji se, navodno, dogodio u malom mestu, nastanjenom crnačkim stanovništvom, Mekosta u državi Michigan. Međutim, već je Brunvand u ranoj knjizi "The Study of American Folklore", inače posvećenoj Dorsonu, ukazao da su "kasnija proučavanja pokazala postojanje ranijih prototipskih elemenata".⁷ Početkom osamdesetih godina, prvim simpozijumima o urbanim ili savremenim legendama u organizaciji "Međunarodnog društva za proučavanje savremenih legendi"⁸,

5 Primeri takvog traganja za prvim pisanim pomenima/izvorima pojedinačne urbane legende mogu se naći u tekstovima o novinskom poreklu legende o aligatorima u njujorškoj kanalizaciji ili o stvarnom izlivanju betona iz mešalice na parkirani automobil. Vidi L. Coleman, Alligators in the Sewers: A Journalistic Origin, *Journal of American Folklore*, Vol. 92. 1979. 335-338; L. W. Attebery, It Was a DeSoto, *Journal of American Folklore*, Vol. 83. No. 330. 1970. 454.

6 R. Dorson, *American Folklore*, University of Chicago Press, Chicago, 1961. 250-252.

7 J. H. Brunvand, *The Study of American Folklore*, W. W. Norton & Comp. New York – London, 1968. 208.

8 Prvi simpozijum je održan 1982. i rezultirao je prvom u nizu publikacija pod naslovom *Perspectives on Contemporary Legend*. U narednim zbornicima pod istim naslovom takođe su, tokom osamdesetih godina, objavljivani radovi sa simpozijuma.

kao i pojavom Brunvandovih knjiga⁹ folkloristi polako prepuštaju veristički pristup amaterskom zanimanju za urbane legende.¹⁰ U postmodernističkom bunilu, koje je zahvatilo deo američke antropologije, javio se novi veristički pristup samo obrnutog smera. Naime, određene urbane legende, poput legende o krađi organa, smatraju se verodostojnim svedočanstvima o počinjenim zločinima, a folkloristi se optužuju za njihovo prikriivanje,¹¹ iako se suprotstavljenost jedino može odvijati na sasvim drugom nivou – u polemici s vladinim činovnicima i ekspertima koji su po službenoj dužnosti istraživali "istinu" i na osnovu toga negirali trgovinu ljudskim organima.¹² I iz

9 Prva Brunvandova knjiga o urbanim legendama izašla je 1981. godine: J. H. Brunvand, *The Vanishing Hitchhiker. American Urban Legends and their Meanings*, W. W. Norton. New York – London, 1981.

10 Potraga za "istinom" i dokazivanje da su urbane legende netačne ("debunking") postali su naročito popularni razvojem Interneta i mnogobrojnih sajtova posvećenih dokazivanju neistinosti urbanih legendi. S druge strane, pojedini folkloristi su počeli da "opovrgavanje" urbanih legendi tretiraju kao deo folkloru i da ga proučavaju zajedno s urbanom legendom koja se "opovrgava". Vidi npr. P. Donovan, *No Way of Knowing: Crime, Urban Legends, and the Internet*, Routledge, New York, 2004.

11 U tom smislu je interesantna polemika između "militantne antropologinje" Nensi Šeper-Hjuz i folkloristkinje Veronik Kampion-Vensan. Vidi. N. Sheper-Hughes, *The Global Traffic in Human Organs*, *Current Anthropology*, Vol. 41. No. 2. 2000. 191-224; V. Kampion-Vincent, *On Organ Theft Narratives*, *Current Anthropology*, Vol. 42. No. 4. 2001. 555-558.

12 Takvu istragu je vršio Tod Levental iz USIA (United States Informative Agency) za potrebe Specijalnog izvestioca Ujedinjenih Nacija za trgovinu decom, dečiju prostituciju i dečiju pornografiju. Vidi T. Leventhal, *The Child Organ Trafficking Rumor: A modern 'Urban Legend'*, *United States Information Agency Report*, December 1994. 1-44.

ovog primera se jasno može sagledati da neoveristički pristup ne pripada domenu naučnih analiza već poslovima političkih profesionalaca i aspiranata.

Nepodesnost urbanih legendi za proučavanja koja teže da otkriju i lokalizuju difuziju kulturnih elemenata pokazao je Fajn uočavajući poligenetsko poreklo legende o mišu pronađenom u flaši "koka-kole", koristeći se klasičnim folklorističko-difuzionističkim pristupom.¹³ Stvaranje jedinstvenog komunikacijskog prostora na nacionalnim teritorijama, još pre uspostavljanja globalne komunikacijske mreže, učinilo je besmislenim klasičan postupak utvrđivanja pravaca i kanala difuzije. Razvoj fizičkog prenosa stvari i prenosne mreže informacija (telegraf i telefon) i saobraćaja koji je stotruko umnožio prostornu pokretljivost, uz eksploziju radija i televizije, u Americi je već do polovine dvadesetog veka stvorio nov komunikacijski sistem. U takvom sistemu je nemoguće čak i zamisliti kako bi izgledao pokušaj da se utvrde geografski kanali kojima putuju urbane legende, poput ranijih nastojanja da se definišu istorijske trase kojima su bajke stizale u Ameriku.¹⁴ Recentna, pretežno medijska, difuzija folklorne tvorevine, u ovom slučaju urbane legende, je klasičnog folkloristu dovela u položaj da uobičajenim tehnikama terenskog rada ne može da utvrdi "poreklo" pojedinačne legende. S druge strane, analogije koje sežu u dalju prošlost ostale su privilegija istoričara, prevashodno istoričara književnosti. Primarni poznavaoци klasičnih jezika, umetnosti i književnosti ranijih perioda, klasičari i medijevalisti mogli su da uočā-

13 G. A. Fine, Cokelore and Coke Low: Urban Belief Tales and the Problem of Multiple Origins, *Journal of American Folklore*, Vol. 92. No. 366. 1979.

14 F. L. Utley, The Migrations of Folktales: Four Channels to the Americas, *Current Anthropology*, Vol. 15. No. 1. 1974. 5-13.

vaju sličnosti antičkih¹⁵ ili srednjovekovnih¹⁶ tekstova sa savremenim urbanim legendama. S obzirom na to da je utvđivanje analogije vremenski udaljenih tekstova još uvek veoma daleko od bilo kakve genetske veze, potrebno je stalno upozoravati temporalne specijaliste na nemogućnost preskakanja vekova i milenijuma i njihove rezultate tretirati komparativno, a ne kontinualno.

3. Urbane legende u Srbiji: strane, a naše ili samo naše

Ni istočnonemački socijugendovci koji su okretali antene usmerene prema Zapadnom Berlinu na smer prema emisionom tornju državne televizije, ni mladi islamisti koji demontiraju satelitske antene sa teheranskih krovova nisu uspeali niti će uspeti da spreče globalnu emisiju informacija. Ta emisija je, uz mnogo političkih, ekonomskih, kulturnih i inih posledica, obesmisllila pitanja odakle i kojim putem stigoše "ovde", kod bilo kojih "nas", neke priče, koje se još i nazivaju urbane legende.

Kanali difuzije nikada nisu ni bili suština proučavanja kretanja kulturnih elemenata, mada je složenost njihove rekonstrukcije dovela do potenciranja utvrđivanja kanala i načina difuzije potpuno potiskujući suštinska pitanja koja je trebalo da glase: zašto je neka kultura X iz kulture Y preuzela kulturni element A, a nije preuzela

15 Analogije s antičkim tekstovima pronađene su, na primer, za legendu o dobermanu koji su guši kao i za još neke urbane legende. Vidi A. Mayor, *Ambiguous Guardians: the "Omen of the Wolves"* (A.D. 402) and the "Choking Doberman" (1980s), *Journal of Folklore Research*, Vol. 29, 1992; B. Ellis, *De Legendis Urbis: Modern Legends in Ancient Rome*, *Journal of American Folklore*, Vol. 96. No. 380. 1983. 200-208.

16 Vidi S. Marchalonis, *Three Medieval Tales and Their Modern Americans Analogues*, *Journal of the Folklore Institute*, Vol. 13. 1976. 173-84.

kulturni element B i zašto je kultura X preuzeti kulturni element A transformisala u kulturni element A1. To znači da, u modernom, globalizacijski ustrojenom poretku, ranije hipostazirana rekonstrukcija difuzionih kanala, usled toga što bi ukazivanje na njih bilo na nivou opšteg mesta, nužno ustupa mesto proučavanju recepcije.

Ni teorija recepcije ni metodologija proučavanja prihvatanja/neprihvatanja/transformisanja importovanih kulturnih elemenata nisu razvijeni u meri u kojoj bi takva istraživanja mogla da odgovore na teorijski i životno važna pitanja. Potrebno je polje na kome bi se metodi konstruisali, oprobali, korigovali, a urbane legende izgledaju jedno takvo, sasvim pogodno ogledno polje. To znači da se proučavanje, lišeno gubljenja energije u pronalaženju kanala difuzije, može koncentrisati na komparativno-receptivni nivo i krenuti ka utvrđivanju uzroka recepcije ili odbijanja, kao i načina i obima transformacije.

Primerica recepcije i njenih modaliteta ima mnogo, a moguće je, s obzirom na apsolutnu komunikacijsku prozirnost, postaviti pitanje za svaku urbanu legendu koja postoji u globalnom fundusu, a nije akceptirana i registrovana u Srbiji, zašto se nije "primila" i koji su to sadržaji koji su sprečili njeno širenje.

Kada je reč o manjim modulacijama, kao primer koji bi predstavljao jednu mogućnost, može se navesti legenda o "Meksičkom ljubimcu" koja je nostrifikovana isključivo kroz lokaciju, jer je sredinom osamdesetih godina dvadesetog veka pričana i objavljena kao legenda o ljudima iz Srbije koji su doneli kućnog ljubimca prilikom povratka sa dugogodišnjeg poslovnog boravka u Maleziji.¹⁷

Drugi primer bi govorio o većoj transformaciji i promenama koje bi se, na nivou hipoteze, mogle pripisati socio-kulturnom miljeu. U vreme kada se u Americi širila legenda o medicinskoj intervenciji kojom je tamošnjem poznatom glumcu iz rektuma odstranjen manji

17 Legenda je prvo prenošena klasičnim, usmenim putem (1986-87. godine) da bi potom bila objavljena u listu "Politikin zabavnik".

glodar, u Srbiji je poznatom ovdašnjem pevaču pripisana hirurška intervencija kojom je sanirana povreda istog dela tela. Detaljna analiza koja bi obuhvatila sve legendarne detalje, od okolnosti pod kojima je došlo do povrede i lekarske intervencije do medijskih i popularnih predstava o liku konkretnog glumca/pevača, mogla bi dosta da kaže o sistemu vrednosti koji se ne iskazuje na manifestnom nivou, ali motivije primaoc/pričaoc da transformišu priču.

Ne poričući mogućnost nastanka autohtone urbane legende¹⁸ koja će biti specifična reakcija na specifičnosti date sredine, ovih nekoliko primera grubo ilustruje dijapazon recepcije koji se kreće od odbijanja preko transformacije do prihvatanja sa manjim modulacijama. Konkretna istraživanja urbanih legendi registrovanih u Srbiji, u neprestanoj komunikaciji s američkim i globalnim fundusom, mogu mnogo toga reći o kulturnom miljeu, vrednosnom sistemu i društvenim relacijama u samoj Srbiji, jer legenda koju svi pričaju sve govori o njima samima.

18 Autohtonim urbanim legendama mogu se smatrati priče o sticanju bogatstva koje, kroz više od jednog veka, prate socijalno ekonomski razvoj društva i sa njim respondiraju. Prisutnost tzv. internacionalnih motiva, poput iskopavanja zakopanog blaga, nema relevanciju koju takvim prisustvima pripisuju "tragači" po indeksima motiva. Takva potraga za motivima rezultira i iscrpljuje se ukazivanjem na to da se u nekoj legendi javlja motiv koji je u nekom indeksu motiva označen nekim brojem. Pitanje je koliko takvo indeksiranje uopšte pomaže interpretiranju legende koju je potrebno kontekstualno protumačiti da bi se utvrdilo njeno značenje. O različitim vrstama legendi o nastanku bogatstva vidi I. Kovačević, *Semiologija mita i ritula. Savremeno društvo*, Beograd, 2001. 25-49; I. Kovačević, *Tranziciona legenda o dobitnicima, Etnoantropološki problemi*, n.s. God. 1. Br. 2. Beograd, 2006. 11-25; I. Kovačević, *Legenda o poštaru – lopovu i biznismenu, Antropologija*, 1. Beograd, 2006. 9-18.